

ВІЙНИ ХХ СТОЛІТТЯ І УКРАЇНСЬКЕ ЖІНОЦТВО У ДЗЕРКАЛІ ІСТОРІОГРАФІЇ

У статті вперше в українській історіографії під відповідним кутом зору аналізуються різноманітні аспекти проблем українського жіноцтва у війнах ХХ століття, підкреслюються відмінності радянських і пострадянських дослідницьких праць, а також акцентується необхідність активізації жіночих студій в Україні в цілому.

For the first time in Ukrainian historiography, the article provides a relevantly targeted analysis of various aspects of the problems of Ukrainian women in the wars of the century XX, emphasizes the differences between Soviet and post-Soviet research works, and underscores the necessity to promote women's studies in Ukraine at large.

Війни супроводжують людство протягом тисячоліть. Особливого значення вони набули у ХХ сторіччі. В рамках того періоду війна зазнала найбільш глибоких змін за соціально-політичним змістом, військово-технічним виглядом, характером зброї, що застосовувалася, масштабами, руйнівністю і впливом на життя суспільства, зокрема, жіноцтва. Протягом всієї людської історії війна була справою чоловічою. Жінки виступали в якості пасивної жертви, воєнної здобичі, в культурі їх образи подавалися страждаючими і чекаючими дружинами, матерями, нареченими. У багатьох народів існували легенди про жінок-воїтельок, що найчастіше залишалися тільки легендами.

У ХХ столітті участь жінок у війні стало явищем масовим. Побільшало великих війн; замість невеликих професійних армій звичайним явищем стали поголовні мобілізації, які частково стосувалися і жінок. Якщо раніше війни, як правило, велися силами професійних армій і часто не зачіпали більшості мирного населення, так дві світові війни радикально змінили масштаби, прийоми і правила ведення війни. Втрати мирного населення, більшістю якого були жінки і діти, у порівнянні з війнами попередніх століть зросли у кілька разів.

У минулому столітті Україна стала ареною двох світових війн, а також не менш жорстокої громадянської війни, не кажучи про те, що вихідці з неї брали участь у всіх війнах, оголошених і неоголошених Радянським Союзом (з Фінляндією, у В'єтнамі, в Афганістані, в африканських країнах та інших). В традиціях вітчизняної історіографії на всіх етапах її розвитку воєнні епохи розглядалися під кутом зору вивчення військово-політичних, ідеологічних, мобілізаційних та інших факторів,

залишаючи за межами уваги науковців та читачів дослідження трагічної і героїчної долі жіноцтва. Взагалі треба підкреслити, що наші науковці приділяють недостатньо уваги вивченню ролі і місця жінок в історії України. Це виглядає дивним на тлі надзвичайного розвитку жіночих студій в інших країнах світу, таких, як Сполучені Штати Америки, Велика Британія, Німеччина, Польща, Росія.

Разом із тим не можна сказати, що проблема «Жінка в історії України» зовсім не досліджується. Це не так. Одним з найяскравіших тому свідчень є вихід колективних монографій «Жіночі студії в Україні. Жінка в історії та сьогодні» [1] та «Українки в історії» [2], індивідуальної монографії О.З.Маланчук-Рибак «Жінка в історії» [3], біографічного енциклопедичного словника «Жінки України» [4]. Вийшли й інші праці, але в їх масиві переважають статті у збірках, наукових журналах, виступи на конференціях тощо. Що стосується міліарних аспектів зазначеної теми, то тут переважають публікації радянських часів [5] на тлі нечисленних сучасних [6]. Причому слід наголосити відчутний публіцистичний характер значної частини цих видань. На їх фоні не можна не відзначити велику наукову роботу провідної дослідниці участі жінок у Великій Вітчизняній війні професора Валентини Галаган, яка розпочалася в середині 1980-х років і продовжилася у 2000 [7]. І ще одну особливість української історіографії теми «Війни ХХ століття і жіноцтво» не можна не помітити: переважаюча більшість публікацій присвячені періоду 1941 – 1945 рр., і майже нічого немає про участь жінок України у Першій світовій війні та її вплив на них.

Невелику за обсягом розвідку про участь жінок у процесах зародження української армії ХХ століття підготував Дмитро Адаменко [8]. Він прослідковує процес творення військових формувань Січових Стрільців і підкреслює участь у ньому від самих початків жіноцтва. Інші дослідники – А.І.Корміч і Л.І.Корміч з Одеси - у своєму виступі на науковій конференції 1994 р. згадують про героїчних жінок, які воювали серед січових стрільців [9]. Під час Першої світової війни жінка-солдат – радше велика рідкість, ніж звичайність. Те саме стосується і відповідних публікацій.

Ситуація почала докорінно змінюватися у громадянську війну. Радянська влада відразу зробила чимало стосовно змін статусу жіноцтва у суспільстві, проводячи лінію на встановлення «повної рівноправності жінок з чоловіками». Більшовики добре розуміли, що без підтримки більшості населення, а це були жінки, їм важко буде втримати владу. Тому вони подбали про те, аби налагодити роботу серед жіноцтва і використати його заради власної мети. У грудні 1918 р. ЦК РКП(б) створив комісію по пропаганді та агітації серед жінок. Такі комісії організовувалися також при

всіх губернських, повітових і районних комітетах партії. У вересні 1919 р. вони були перетворені на відділи партійних комітетів по роботі серед жінок (жінвідділи). Одним із завдань їх була організація жінок на захист "завоювань Жовтня".

Дійсно, у громадянській війні участь жіноцтва набула масового характеру. У радянській історіографії цьому було присвячено низку праць [10]. Особливо слід відзначити наполегливість українських дослідників Жанни Тимченко [11] та Сергія Дудукалова [12], які захистили кандидатські дисертації, присвячені участі жінок у громадянській війні. Їхні праці сповнені багатим фактажем, який демонструє участь жінок у бойових діях на фронтах, у боротьбі в тилу ворога, у роботі на підприємствах, але поданим у трафаретному для радянської історіографії плані: «Як і всі трудящі, робітниці, селянки і передові представниці інтелігенції України на заклик Комуністичної партії піднялися на боротьбу з внутрішньою та зовнішньою контрреволюцією. Вони виступили на захист здобутків Великої Жовтневої соціалістичної революції, одним з величезних завоювань якої було розкріпачення жінок» [13].

Звичайно, не можна оцінювати доробок радянських істориків з позицій сьогодення, коли вже не має ідеологічного тиску, порушення якого несе із собою не тільки моральне, але, часом, і фізичне знищення сміливця, який наважився б інакше висвітлити радянську історію. Також слід відзначити, що за радянських часів було не прийнято писати про інших учасників громадянської війни, наскільки б популярними серед населення вони не були.

Як зазначається в офіційному виданні «Жінки Країни Рад», наприкінці громадянської війни у Червоній Армії служило 66 тисяч жінок [14]. До осені 1920 р. у її частинах, які діяли на Україні, знаходилося приблизно 30 тисяч жінок [15]. За роки війни Червона Армія, як повідомляє офіційне джерело, втратила 1 мільйон бійців і командирів. Вбиті, поранені і взяті у полон 1854 жінки [16]. Подібна точність наштотує на роздуми про адекватність реальним втратам. Та прагнення применшити втрати і перебільшити досягнення – загальна риса офіційних джерел, тим більше, радянських.

Це стосується і Великої Вітчизняної війни, яку в наші дні історики України все частіше називають Другою Світовою, радянсько-німецькою або інакше. Так само достеменно не відомо, скільки становили загальні втрати. Але, на відміну від праць, присвячених громадянській війні, у тих, які присвячені Великій Вітчизняній, данні про втрати жіноцтва взагалі не наводяться. Що стосується участі жінок у збройних силах, то навіть наявні статистичні данні суперечать загальній офіційній цифрі – 800 тисяч [17], 100 тисяч жінок, які воювали на фронті були з радянської України [18].

Якщо ж скласти цифри з інших джерел, то загальна сума виходить значно більшою. В ті роки тільки медичних сестер було підготовлено 300 тисяч, понад 900 тисяч сандружинниць, у військах протиповітряної оборони служили 300 тисяч жінок. За роки війни було підготовлено 222 тисячі жінок «бійців-спеціалістів»: мінометниць, станкових і ручних кулеметниць, автоматниць, снайперів, зв'язківців, фахівців дорожньо-експлуатаційних служб [19]. Навіть якщо скласти ці цифри, то вийде 722 тисячі. Це без врахування жінок в авіації, на флоті, у бронетанкових військах, артилерії, піхоті, навіть в кавалерії. Десятки тисяч жінок служили військовими лікарями, розвідницями, водіями, штабістами, кухарями та ін. Тобто реальна чисельність жінок, які носили воєнну форму - ніяк не менша 2-3 мільйонів. До того були сотні тисяч жінок в ополченні, в партизанських загонах, в підпіллі. Масово використовувалася жіноча праця на військових підприємствах, що прирівнювалося до військового обов'язку. 12 мільйонів, переважно жінки, будували протитанкові рови, окопи, бліндажі [20].

Як вже зазначалося, історіографія участі жінок саме у Великій Вітчизняній війні переважає у загальному масиві жіночих студій, присвячених війнам. Наявна навіть окрема історіографічна стаття В.Я.Галаган із даної теми [21]. В ній проаналізовано досягнення і невирішені проблеми, причому пізніше сама дослідниця зробила чимало у їх розв'язанні, зокрема, показавши участь жіноцтва у бойових діях, в опорі загарбникам на окупованій території, героїчну працю в радянському тилу. Віддаючи шану її величезній роботі, яка продовжилася і після захисту докторської дисертації, не можна не додати певних сучасних акцентів у висвітленні проблематики «Жінки у минулій війні».

В наші дні все більше істориків наголошують на тому, що Друга світова війна почалася для України раніше – 17 вересня 1939 р., коли радянські війська перейшли польський кордон і вступили у Західну Україну, ділячи «сфери інтересів» з Німеччиною. Закінчення війни пов'язується із придушенням радянською репресивною машиною опору ОУН-УПА у 1950 р. Відповідно розширюється коло проблем жіночих студій, до яких додається необхідність вивчення участі жіноцтва у боротьбі на західноукраїнських землях. У цьому плані можна відмітити деякі публікації, що вийшли за кордоном, а після одержання незалежності і в самій Україні [22]. В них переважає мемуаристика, що є цінним само по собі, але потребує наукового аналізу та узагальнення.

Проблема постає значно ширше: дослідження війни через призму жіночого сприйняття. Це виходить на рівень дуже популярних напрямків світової історичної науки, а саме: воєнно-історичної антропології, історичної психології, історії ментальностей, історії повсякдення,

соціальної історії. В українській історіографії відсутні праці, присвячені аналізу масових настроїв у роки минулої війни, зокрема, настроїв жіноцтва. Для здійснення дослідницької роботи у цьому напрямку дуже важливі джерела, яких не торкнула жорстка офіційна цензура. Тому великого значення набуває усна історія, яка вже завоювала сильні позиції за кордоном.

Що стосується загальної характеристики радянської історіографії минулої війни, то слід наголосити, що для неї було визначено наперед, як саме висвітлювати історію Великої Вітчизняної війни в цілому і окремі її аспекти, такі як участь жіноцтва. Схема буквально виглядала так: фашистська Німеччина несподівано напала на Радянський Союз, який проводив миролюбну політику. Увесь народ під керівництвом комуністичної партії став на захист соціалістичної батьківщини, виявляючи масовий героїзм на фронті і в тилу. Свою роль у Великій Вітчизняній війні відіграли радянські жінки, які захищали не тільки свою батьківщину, а насамперед, найпередовіший суспільний лад, що надав їм справжньої свободи і рівноправності. Героїка радянських жінок подавалася саме як вияв вдячності радянській владі за вирішення жіночого питання.

Насправді, «емансипація на радянський лад» перетворилася на потрійне закабалення, оскільки окрім традиційних сімейних обов'язків, до яких входило народження і виховання дітей, догляд за чоловіком, ведення домашнього господарства, на жінок покладался обов'язок ударно працювати на будівництві соціалізму та комунізму, а також вести активну громадську роботу, зокрема, опановувати військову справу. Масова участь жіноцтва у Другій світовій війні була не тільки виявом патріотичних настроїв вихованих радянською владою жінок, але й втіленням мобілізаційних заходів з боку держави. Відверто кажучи, це було ганьбою влади, яка допустила масове залучення жінок до діючої армії.

Радянська історіографія пояснювала цю обставину величезними втратами чоловічого населення, проте замовчувала причини цих втрат. Тільки за часів гласності почали з'являтися публікації, здебільшого публіцистичні, в яких йшлося про мільйонні репресії напередодні війни. Ті репресії вдарили по всіх верствах населення, зокрема знищили увесь вищий і середній командний склад армії, бо Й.Сталін боявся змови військових проти себе. Довгий час історики не наважувалися писати про недолугість вищого партійного керівництва, як до війни так і під час неї. За прорахунки влади розплачувалися своїми життями радянські люди, серед них – молоді дівчата, які палко сприйняли патріотичні заклики. Парадоксом емансипації на радянський лад саме тоді стала фемінізація армії і маскулінізація жіноцтва. Влада цинічно використала жінок під час смертельної небезпеки, а після Перемоги устами «Всесоюзного старости»

М.І.Калініна порадила демобілізованому жіноцтву «не хвалитися своїми військовими заслугами» [24].

У радянській офіційній історіографії жінкам було відведено вельми специфічне, можна сказати, амбівалентне місце. Пізніше, особливо після визнання заслуг жіноцтва у війні за часів Л.Брежнєва, історики стали виявляти більший інтерес до вивчення участі жінок у війні 1941-1945 рр. Здебільшого писали про подвиги на фронтах, у підпіллі, на тилкових підприємствах. Але залишилося поза увагою дослідників головне: як люди змогли не тільки вижити, а й перемогти? Якщо раніше наголошувалося, що головним фактором Перемоги була вищість комуністичної ідеології і переваги соціалістичного ладу, так в наш час, коли сутність ладу визначено як тоталітарну, наголос треба поставити інакше: як люди змогли зробити це не завдяки, а всупереч антигуманному устрою?

За радянських часів існувало чимало ідеологічних міфів, серед них і міф про минулу війну, який мав служити справі легітимації режиму. В наш час боротьба за «препаровану пам'ять» є боротьбою за збереження останнього бастиону комуністичних цінностей. Але не тільки. Адже було створено певну систему цінностей, у якій Велика Вітчизняна війна була центром меморіального комплексу, що не можна було порушувати. Альтернативні історичні дослідження окрім усього іншого загрожують величі Росії, яка зумовлює сучасні претензії на високе місце у міжнародній ієрархії держав тим, що вона змогла перемогти фашистську Німеччину у світовій війні. Бо здавна так повелося, що національний престиж держави визначається її здатністю вести війни і перемагати в них, тим більше у таких значних. На рівні масової свідомості ставлення до минулої війни не можна вважати однорідним, проте переважає традиційне при тому, що у молоді уявлення про неї часом відзначаються абсолютною неадекватністю реальним подіям. Тому так необхідні історичні студії, виконані на засадах справжньої науковості, а також поширення результатів досліджень серед широкого загалу. Бо без історичної пам'яті не може існувати будь-яка спільнота, тим більше народ незалежної держави.

1. Жіночі студії в Україні. Жінка в історії та сьогодні /Л.О.Смоляр (ред..) – Одеса: АстроПринт, 1999. – 440 с.

2. Українки в історії /Борисенко В., Головащенко М., Кривоший О. та ін. – К.: Либідь, 2004. – 328 с.

3. Маланчук-Рибак О. Жінка в історії. – Львів:Світоч, 2002. – 339 с.

4. Жінки України: Біографічний енциклопедичний словник /М.А.Орлик (голов. ред..) – К.:Фенікс, 2001. – 560 с.

5. Левкович М. Жінки в революційній боротьбі та громадянській війні на Україні. – Х.: Книгоспілка, 1928. – 93 с; Жінка в громадянській

війні: Епізоди боротьби на Північному Кавказі та на Україні в 1917 – 1920 рр.: Зб. нарисів /Підгот. І.Разгон, В.Горбункова, А.Мельник. – К.: Вид. і кн. ф-ка Держ. вид-ва політ. літ-ри при РНК УРСР, 1938. – 242 с.; Мішакова О. Радянська жінка у Великій Вітчизняній війні. – К.: Держ. вид-во України, 1944. – 23 с.; Тимченко Ж.П. Трудящі жінки у боротьбі за владу рад на Україні (1917 – 1920) – К.: Держполітвидав України, 1966. – 152 с.; Її ж. Увічнення в пам'ятниках подвигу радянських жінок в роки Великої Вітчизняної війни. – К.: Т-во "Знання" УРСР 1985. – 16 с.; Бойная К.И. Коммунистическая партия – организатор патриотического движения женщин за подготовку к защите социалистической Родины в 1937 – 1941 гг. (на материалах Украины): Автореф. дис. ... канд. ист. наук. – К., 1974. – 25 с.; Коваль М.В. Подвиг жінок Радянської у Великій Вітчизняній війні 1941 – 1945 рр. //Український історичний журнал. – 1975 - № 12. – С. 24 – 46; Коваленко Л.А. Участь радянських жінок у всенародній боротьбі в тилу ворога //Український історичний журнал. – 1979. - № 10. – С. 119 – 124; Коваленко Л.А. Участие советских женщин в боевой и политической деятельности партийного подполья и партизанских формирований на временно оккупированной территории Украины (июнь 1941 – 1944 гг.): Автореф. дис. ... канд. ист. наук. – К., 1984. – 24 с.; Зайченко В.В. Участь жінок у партизанському русі на Чернігівщині //Український історичний журнал. – 1984. - № 3. – С. 91 – 94; Гушинець Н.О. З досвіду діяльності Компартії по залученню жінок до оборонно-масової роботи (1933 – 1941) //Вісник Київського ун-ту. Актуальні питання історії КПРС. – Вип. 18. – К., 1985. – С. 25 – 29; Дудукалов С.М. Участь трудящих жінок у боротьбі проти контрреволюції (1918 – 1920 рр.) //Український історичний журнал. – 1986. - № 5. – С. 130 – 135; Дудукалов С.Н. Борьба большевиков Украины за привлечение трудящихся женщин к защите завоеваний Великой Октябрьской социалистической революции (1918 – 1920): Автореф. дис. ... канд. ист. наук. – К., 1987. – 24 с. та ін.

6. Звитязниці: Жінки – Герої Радянського Союзу в боях за Україну в роки Великої війни /Сафонова Е.В., Галаган В.Я., Данилко Г.В., Сільченко З.О. – К.: Україна, 1995. – 247 с.; Суховей Л.Н. Женщины – воины Одесщины 1941 – 1945: Учеб. пособие. – Одесса: Б.в., 2003. – 22 с.; Архипенко Г., Йовенко С. Жіноче серце сповнене любові: Нариси про киянок-учасниць Великої Вітчизняної війни. – К.: Політехніка, 2005. – 86 с.; Колядна Н. Жіночий фактор перемоги //Історичний досвід і сучасність. Вип. 11. – Одеса, 2005. – С. 13 – 14; Лосев О.А., Гришин М.М. Женщины Украины в годы Второй мировой войны //Там само. – С. 3 – 5; Жіноче серце сповнене любові: Нариси про киянок-учасниць бойових дій в Афганістані (та збройних конфліктах в інших країнах) /Г.А.Архипенко (упоряд.) – К.: АДЕФ-Україна, 2006 – 124 с. та ін.

7. Праці Галаган В.Я.: Ратный подвиг женщин в годы Великой Отечественной войны. – К.: Вища школа, 1986. – 304 с.; Патриотки Советской Отчизны. – К.: О-во "Знание" УССР, 1986. – 16 с.; Радянська історична література про подвиг жінок у роки Великої Вітчизняної війни //Український історичний журнал. – 1988. - № 12. – С. 52 – 61; Листи жінок періоду Великої Вітчизняної війни як важливе історичне джерело //Вісник Київського ун-ту. Історичні науки. Вип. 31. – К., 1989. – С. 74 – 79; Женщины Советской Украины в годы Великой Отечественной войны (1941 – 1945 гг.): Автореф. дис. ... д-ра ист. наук. – К. 1991. – 44 с.; Женский фактор победы //Жіночий рух в Україні: історія і сучасність. Міжнар. наук.-метод. конф. – Одеса, 27 – 29 жовтня 1994: Тези доповідей. – К.: Б.в., 1994. – С. 71 – 75; Жіночий фактор перемоги //Жіночі студії в Україні. Жінка в історії та сьогодні. – С. 138 – 153; Жінки-воїни у складі діючої армії при звільненні України від ворога //Історія слов'янських народів: актуальні проблеми дослідження. Вип. 6. Слов'янські народи в Другій світовій війні. – К., 2000. – С. 129 – 132; Героїзм жінок-воїнів як приклад при проведенні військово-патріотичного виховання серед молоді //Проблеми освіти: Зб. наук. праць. Вип. 33. – К., 2003. – С. 264 – 271 та ін..

8. Адаменко Д. І сталось на тім світі //http://ah.milua.org/army/women-uss.html

9. Корміч А.І., Корміч Л.І. Жінки у визвольних змаганнях в Україні на початку ХХ ст.. //Жіночий рух в Україні: історія і сучасність. – С. 83 – 85.

10. Коллонтай А. Работницы, крестьянки и Красный фронт. – М.: Изд-во Всерос. Центр. Исполн. Ком-та советов Р.С.К. и К. Депутатов, 1919. – 32 с.; Левкович М. Жінки в революційній боротьбі та громадянській війні на Україні; Жінка в громадянській війні: Епізоди боротьби на Північному Кавказі та на Україні в 1917 – 1920 рр.; Без них ми не победили бы. Воспоминания женщин – участниц Октябрьской революции, гражданской войны и социалистического строительства. – М.: Политиздат, 1975. – 447 с.; Женщины Страны Советов: Краткий исторический очерк. – М.: Политиздат, 1977. – 240 с. та ін.

11. Тимченко Ж.П. Участие трудящихся женщин в борьбе за установление и укрепление советской власти на Украине (1917 – 1920): Автореф. дис. ... канд. ист. наук. – К., 1965. – 18 с.; Її ж. Трудящі жінки у боротьбі за владу рад на Україні (1917 – 1920); Її ж. Радянські жінки в роки громадянської війни //Український історичний журнал. – 1980. - № 10. – С. 81 – 89.

12. Дудукалов С.М. Участь трудящих жінок у боротьбі проти контрреволюції (1918 – 1920 рр.); Его же. Труженицы Николаевщины на защите завоеваний Великого Октября (1918 – 1920). – Николаев, 1986. – 24

с.; Его же. Борьба большевиков Украины за привлечение трудящихся женщин к защите завоеваний Великой Октябрьской социалистической революции (1918 – 1920).

13. Тимченко Ж.П. Трудящі жінки в боротьбі за владу Рад на Україні (1917 – 1920 рр.) – С.92.

14. Женщины Страны Советов. – С. 86; С.М.Дудукалов, спираючись на дані С.М.Кляцкіна, наводить цифру у 100 тисяч. //Дудукалов С.М. Участь трудящих жінок у боротьбі проти контрреволюції (1918 – 1920 рр.) – С. 135.

15. Дудукалов С.Н. Борьба большевиков Украины за привлечение трудящихся женщин к защите завоеваний Великой Октябрьской социалистической революции (1918 – 1920) – С. 20.

16. Женщины Страны Советов. – С. 88.

17. Советская военная энциклопедия. В 8 т. /Гл. ред. Кол. Н.В.Огарков (пред.) – М.,: Воениздат, 1977. – Т. 3. – С. 332.

18. Коваль М.В. Подвиг жінок Радянської України у Великій Вітчизняній війні 1941 – 1945 рр. – С. 39.

19. [http://www.rusarmy.com/328/t02-1\(328\).htm](http://www.rusarmy.com/328/t02-1(328).htm)

20. Женщины Страны Советов,. – С. 208.

21. Галаган В.Я. Радянська історична література про подвиг жінок у роки Великої Вітчизняної війни.

22. Українське жіноцтво в боротьбі з окупантами //Визвольний шлях. – 1953. – Ч.2. – С. 1 – 4; Мудра Н. Згадує героїня українського руху опору //Літопис Голготи України. Спогади політв'язнів, репресованих і переслідуваних. Т. 1. – Львів: Редакція Літопису Голготи України, 1993. – С. 126 – 135; Літопис Української Повстанської Армії. Медична опіка в УПА. (Спогади і документи) /Ред. М.Ріпецький. Кн. 2. – Торонто – Львів: Літопис УПА, 2001 – 581 с.; Савка Б. А смерть їх безсмертям зустріла: Нариси, спогади, документи про участь жіноцтва трьох районів Тернопілля (Гусятинського, Заліщицького, Підволочиського) в національно-визвольній боротьбі ОУН-УПА 40-х – початку 50-х рр.. ХХ ст.. – Тернопіль:Терно-граф, 2003. – 332 с.; Савчин М. Тисяча доріг. Спогади жінки учасниці підпільно-визвольної боротьби під час і після світової війни. – К.:Смолоскип, 2003. – 546 с.; Українська жінка у визвольній боротьбі 1940 – 1950 рр.: Бібліографічний довідник /Н.Мудра (упоряд.) – Львів: Світ, Вип. 1 – 2004. – 190 с.; Вип. 2 – 2006. – 192 с.

23. Галаган В.Я. Листи жінок періоду Великої Вітчизняної війни як важливе історичне джерело.

24. <http://magazines.russ.ru/nz/2005/2/ni32.html>